

מן הארכיון

התכתבות בין הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג לדוד בן-גוריון בשאלת גיוס בחורי ישיבות בעשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל

מירית די-נור

רקע

אחד הנושאים הבעורים על סדר היום הציבורי הישראלי בשנת 2012 היה סוגיית גיוסם של בחורי הישיבות החרדיות לצה"ל. לסוגיה זו שורשים ארוכים בהיסטוריה של מדינת ישראל, והיא מלווה את השיח הציבורי, ובייחוד את המתח בין דת למדינה, עוד מימיה הראשונים של המדינה.¹ למעשה העיסוק בנושא זה החל עוד לפני הכרזת המדינה, בזמן מלחמת העצמאות; אז פנה הרב יצחק מאיר לויזן, לימים שר הסעד ומנהיג אגודת ישראל, לבן-גוריון בבקשה לפטור 400 בחורי ישיבות מגיוס לצה"ל, כדי

1 ראוי לציין שהפטור הניתן לבחורי ישיבות חרדים הוא רק חלק מסוגיית ההשתמטות של צעירים ישראלים מגיוס לצה"ל באמתלות שונות. שחר אילן עוסק בהשוואה בין הפטור הניתן לחרדים ובין אי-השירות של המשתמטים משירות צבאי: 'יש לא מעט חילונים שמשתמטים משירות, ויש גם הרבה מאוד ג'ובניקים שמעבירים את השירות שלהם בקריה. הסיבה לכך שהביקורת מופנית בעיקר כלפי החרדים היא שאצלם לא מדובר בשוליים חריגים אלא בהחלטה של ציבור שלם שלא לשרת בצבא. יש הטוענה בעצם הטענה שמדובר בפטור משירות צבאי לבחורי ישיבה. למעשה זהו פטור לכל הציבור החרדי. העובדה שהוא מוענק רק למי שתורתו אומנותו פשוט מאלצת כל בחור חרדי להיות רשום בישיבה'. שחר אילן, חרדים בע"מ: התקציבים, ההשתמטות ורמיסת החוק, כתר, ירושלים 2000, עמ' 127. עוד על 'קיצור תולדות הפטור' עיינו בתוך: אשר כהן, מהשלמה להסלמה: השסע הדתי-חילוני בפתח המאה ה-21, שוקן, ירושלים 2003, עמ' 25-40.

שיוכלו לייחד את כל זמנם ללימוד תורה, בבחינת 'תורתם אומנותם'.² בן-גוריון החליט להיענות לבקשה בחיוב.³ לדברי דפנה ברק-ארוז,

הנכונות לפשרה זו נבעה ככל הנראה מהנכונות לשמר את עולם הישיבות בעקבות חורבן של קהילות אירופה בתקופת השואה. היא נתפסה באותה עת כמעין עוגן הצלה לעולם הולך ונעלם, שיש לו ערך תרבותי והיסטורי מבחינת החברה היהודית.⁴

הבחורים היו בבחינת אוד מוצל מאש, והם קיבלו את הפטור המיוחד על בסיס אישי, בלא הליך חקיקה מוסדר ובלי החלטת ממשלה.⁵

2 הרב יצחק מאיר לוין (1885-1971) – ממייסדי אגודת ישראל בפולין ומנהיגה, חתנו של האדמו"ר מגור, עורך ארץ-ישראל, עיתון אגודת ישראל העולמית שראה אור בפולין, ולאחר סגירתו עורך דרכנו – עלה ארצה ב-1940. ראו בתוך: יוסף פונד, תנועה בחרבות: מנהיגות אגודת ישראל לנוכח השואה, ראובן מס, ירושלים, 2008, עמ' 5, הערה 13.

3 בכל הנוגע לענייני דת ומדינה הפריד בן-גוריון הפרדה מוחלטת בין עמדותיו האישיות, שהיו אנטי-דתיות קיצוניות, ובין המרחב הציבורי והלאומי. הוא עצמו שלל מכול וכול כל פרקטיקה דתית כאשר היא ונמנע מלקיים ולו את הבסיסיות ביותר כגון סעודות חג, בניית סוכה או רישום נישואים ברבנות. עם זאת, הוא הבין את הצורך בשמירה על מרחב ציבורי יהודי שביא להסכמה לאומית רחבה ככל האפשר, ולכן נזהר מלכפות את עמדותיו על הציבור הדתי והמסורתי. ראו: צבי צמרת, 'ראשי מפא"י ויחסם לדת ולדתיים', בתוך: בר-און וצמרת (עורכים), שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2002, עמ' 175-245.

4 דפנה ברק-ארוז, 'גיוס בחורי הישיבות: בין דילמת האזרחות לדילמת השפיטות', מחקרי משפט, כב (2006), עמ' 15. ברק-ארוז נסמכת בדבריה על זרח ורהפטיג, חוקה לישראל: דת ומדינה, מסילות, ירושלים, 1988, עמ' 232. ראו גם: שחר אילן, חרדים בע"מ, עמ' 126.

5 ברק-ארוז, עמ' 13-14. התייעוד שלפנינו מלמד שבריעבד התחרט בן-גוריון על החלטה זו. כך למשל גם במכתב לאשכול מיום 12.9.1963, לאחר שהחליף אשכול את בן-גוריון בראשות הממשלה: 'השתוללות הקנאים עוברת כל גבול, ואני מרגיש שאני אחראי לכך במידה ידועה [...] אני שחררתי בחורי ישיבה משירות צבאי. אומנם עשיתי זאת כשמספרם היה קטן, אבל הם הולכים ומתרבים' (אב"ג). ובמכתב נוסף, מיום 1.2.1967, לאזרח משה שטרמן: 'מיד לאחר הקמת המדינה פנו אליי אנשי אגודת ישראל ואמרו: בחו"ל נהרסו כל מרכזי התורה ורק בארץ יש מספר צעירים שרוצים ללמוד בישיבות – והם ביקשו לשחרר אותם מהצבא. מלאתי בקשתם. בנתיים נתברר לי, שמרובות הישיבות בחו"ל – בצרפת, בשווייצריה, ארצות הברית ועוד, ובארץ הם מתרבים והולכים ואין כל יסוד לשחרר אותם מהצבא' (אב"ג).

החלטתו של בן-גוריון אפשרה לצעירים רבים להשתמט משירות צבאי באמתלה שהם מקדישים את זמנם לתורה, אף על פי שבפועל יצאו רבים מהם לעבוד למחייתם בזמן שרוב בני גילם התגייסו לצבא.⁶

המכתבים שלהלן,⁷ מחודש מרחשוון תשי"ט (נובמבר 1958), חושפים לפנינו התכתבות מרתקת בין הרב הראשי אז יצחק אייזיק הלוי הרצוג ובין ראש הממשלה דוד בן-גוריון, התכתבות שהתנהלה עקב הצעה שהציעו אנשי משרד הביטחון לראשי הישיבות, שלפיה יתגייסו תלמידיהם לכמה חודשים של הכשרה צבאית בסיסית, ולאחר מכן יחזרו ללמוד תורה, איש-איש בישיבתו.⁸ כך פורסם בעיתון הארץ ימים אחדים לפני תחילת ההתכתבות:

גיוס לפרק זמן קצר של בני הישיבות, מודרג לפי הגילים, יוצע כנראה לבני הישיבות בפגישתם היום עם המנהל הכללי של משרד הביטחון, מר ש. (שמעון) פרס, במשרד ראש הממשלה בירושלים. בראש המשלחת יעמוד הרב ז. פרוצקין, שהוא היו"ר הישראלי של מועצת גדולי התורה, המוסד הרוחני העליון של 'אגודת ישראל'.

חוגים יודעי דבר ציינו, כי בהתייעצויות שקיים בעניין זה מר בן-גוריון עם ראשי משרד הביטחון, התגבשו כמה הצעות.

לפי הצעות אלה ייהנו מפטור גמור מחובת הגיוס רק 500 מבין לומדי הישיבות, אשר נועדו לתפקידים רוחניים. כיום משוחררים כליל קרוב ל-3,000 בני ישיבות.

לגבי השאר עומד משרד הביטחון להציע גיוס לתשעה חדשי שירות סדיר, אשר יתחלק כך: מגיל 17 וחצי עד גיל 24 ייקראו שלוש פעמים, לשלושה

6 כך עולה למשל ממכתבו של חבר הכנסת יוסף בורג (איש הפועל המזרחי) אל הרב הרצוג מיום כ"ב באייר תשי"י, 9.5.1950: 'הנה שמעתי שבחדשים האחרונים נכנסו בחורים לישיבות, שלא היתה תורתם אומנותם אלא בהגיעם לגיל הגיוס נרשמו כתלמידים בישיבות. מתופעה זו יכול לצאת ח"ו (חס וחלילה) חילול השם, כי ירבו המתקפים את הישיבות ואת הלומדים בה באמת ובתמים, בעטים המשתמטים המתכסים באיצטלא של בחורי-ישיבה', ארכיון המדינה, חטיבה 72, 102/7-4251.

7 המסמכים לקוחים מהאוסף האישי של הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג (1959-1988), אשר הועבר לארכיון המדינה מהיכל שלמה בסיועו של חבר הכנסת יצחק הרצוג, נכדו של הרב. תודתנו נתונה לארכיון המדינה על שאישר לנו להשתמש במסמכים אלו.

8 הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג היה הרב הראשי האשכנזי הראשון במדינת ישראל. על תולדות חייו וכן על סוגיות שונות שעסק בהן והשפיע עליהן ראו: משואה ליצחק: ספר זכרון לרב יצחק א' הלוי הרצוג במלאות חמישים לפטירתו, יד הרב הרצוג, ירושלים תשס"ט.

חודשים בכל שנה. אלה שלא שירתו בצה"ל, והם עתה בגיל 25 עד 29 ייקראו פעמיים, לשישה חודשים בשנה הראשונה ולשלושה חודשים בשנה השנייה. אלה שמלאו להם 29 יידרשו להתייצב לשירות מילואים בלבד. נראה שראשי הישיבות יביעו התנגדות מוחלטת לתכנית זו. טענתם תהיה, שגידול מספר בני הישיבות אף לא הדביק את הגידול הטבעי של האוכלוסייה החרדית, ואין כלל אפשרות להעמיד לרשות העולים החדשים את המספר הדרוש של רבנים ומורי הלכה.⁹

מחבר המאמר בהארץ העריך שאגודת ישראל וראשי הישיבות ידחו את הצעתו של בן-גוריון, והתכתובת שלפנינו מעידה כי הוא אכן צדק בהערכתו. כדי להבין כיצד התפתח הדיון בנושא זה כל שנות קיומה של המדינה, ראוי לעמוד על אופי הטיעונים של כל אחד מהצדדים. תחילה נעסוק במכתב הראשון, מהרב הרצוג לבן-גוריון. בבוא הרצוג להביע זעזוע מן הניסיון לשנות את ההסדר הקיים ותרעומת עליו, הוא חזר והשמיע את אותה הטענה שמלכתחילה עמדה בבסיס ההסדר, שלפיה חיסלה השואה את מרכזי הלימוד באירופה, והתלמידים היום הם בבחינת שארית הפלטה. מצד אחד טענה זו משקפת את ההחלמה וההתאוששות של החברה הישראלית מהשואה, ומצד אחר ראוי להדגיש כי כבר חלף עשור מאז הוקמה המדינה, ומספר תלמידי הישיבות עלה פי כמה וכמה על מספרם ההתחלתי. עוד עולה מדבריו של הרב הרצוג שבין לומדי התורה נמצא גם מיעוט מקרב עולי מדינות המזרח, וגם בקהילותיהם צריך לשמר את לימוד התורה. הרב הרצוג חוזר על הטענה המוכרת לנו גם היום, שלפיה לומדי התורה מגנים על המדינה בממד הרוחני, כשם שחיילי צה"ל מגנים עליה בגופם.

מכתב פנייה מאת הרב הרצוג אל בן-גוריון¹⁰
 י"ג מרחשוון תשי"ט.

למכובדי היקר והנעלה
 מר דוד בן-גוריון הי"ו (השם יחיהו וישמרהו)
 ראש ממשלת ישראל ושר הבטחון,
 עיה"ק [עיר הקודש] ירושלים ת"ו [תיבנה ותיכונן].

אישי ראש הממשלה!
 נחרדתי עמוקות ולבי נשבר בקרבי לנוכח השמועה כי נתעוררה כוונה

9 הארץ, 5.11.1958, עמ' 6.
 10 ההתכתובת לקוחה מתוך: ארכיון המדינה, חטיבה 72.102, פ-21/4247.

להכניס שנויים במעמד הקיים של תלמידי־הישיבות, שגיוסם נדחה כל עוד הם יושבים בחצרות בית ה' ומקדישים את ימיהם לתורה, ומצאתי לי לחובה לבוא לפני כב' [כבודו] בדברים הבאים:

זכויות היסטוריות שגודלן עד שמי רום, נפל בחבלו של כב' להחזיר תפארת החירות והפדות לישראל ולכונן ממלכת־העצמאית במכורתו. נתקיים בכב' 'ויהי רוד לכל דרכיו משכיל' [שמואל א, יח יד]. בטוחני שכב' ראה יותר מאשר מישהו אחר את נפלאות הבורא ונסיו הגלויים, אשר חפפו בשטח המדיני ועל שדות הקרב, אשר מה ועל ידם הגענו עד הלום.

זכינו בע"ה [בעזרת השם] לפלא הנשגב הזה, שמתוכו נשמע גם פעמי גאולתנו כפי שהובטח לנו ע"י נביאינו, מסורתנו ומורשתנו. אבל לא זכינו, שמיליוני אחים ואחיות מאירופה ישישו איתנו משובש בשמחתנו זו. אלה הושמדו בחמת־פתנים, הורמה העטרה ונאות־יעקב נחרבו בחריי־אף בגלות־אירופה, אולם כמותם צוו לנו את החיים, חיי־עם, לבנות את הנשמות ולהקים את ההריסות בחומר וברוח.

ידוע ידע אותו רשע ימ"ש [יימח שמו], כשם שידעו רבים שקדמו לו, כי נשמתה של אומה זו היא רוחה, הצפונה והטמונה בספרי הקודש ובתורה הכתובה והמסורה, ולכן התנכל לגיילי הספרים עוד טרם שפגע בגופות האנשים. לאסוננו ולהוותנו הוא בא על תאותו זו, ועם תום המלחמה נתברר, כי לוקינו בכפלים: בגוף וברוח, ויחד עם חורבן קהילות ישראל ספו תמו כל מרכזי התורה המפוארים בגולה זו. ואירופה, ערש־הישיבות, חרבה גם מבחינת התורה, יודעיה ולומדיה.

אולם חסדי ה' לא תמנו ולא כלו רחמיו: ארצנו, שהועדה והתיצבה כמקום כנוס לנדחי ישראל ולשיירי הטבח באירופה — קלטה במדה יתירה גם את שרידי תלמידי־הישיבות וראשיהן. אלה, אחד מעיר ולא שנים ממשפחה — באו והקימו כאן מחדש את סוכת־הישיבות, שנחרבה באירופה. כתוצאה מכך זכתה ארצנו הק' [הקדושה] וזכינו אנו, שהתורה חזרה לאכסניה שלה, למקומה הטבעי. ומבחינה זו הגיעה להיות מרכז התורה, שאין בדומה לו בעולם כולו, דבר שלא זכינו בהרבה שטחים אחרים.

בטוחני, שדבר זה היה לפני עיני כב' לפני כעשר שנים בשעה שהעניק לתלמידי־הישיבות את מעמדם המיוחד לגבי הגיוס. הענקת חיבה זו הוכיחה לכולנו הוקרתו והכרתו בשארית התורה בציון וחשיבותה במערכת חיינו החדשים במדינתנו החדשה־ישנה.

והנה בא העשור הראשון למדינה והביא שבי גולה מתפוצות שונות למולדתם. מאות אלפי אחים (כ"י [כן ירבו]) חזרו ובאו אלינו מהם גם

מארצות המזרח, רובם אמונים עלי רוח ישראל סבא, שומרי מסורת ומורשת אבות, אבל אלה הביאו עמהם גם את הבשורה המדכאה כי חורבן-התורה, שפשה באירופה לא פסח על ארצות אלו, אם כי מתוך גורמים שונים. והנה בחסדי ה' נקלטו מתי-מעט ביחס, מבני-העולים האלה בשיבות, אשר מהם יתד ומהם פינה, שיחזרו את עטרת התורה ליהדות המזרח, זו שגדוליה האירו בתורתם ארץ ומלואה מאות בשנים. ואם בכל עת וזמן גדולה ועזה חרדתנו לקיום הישיבות בישראל, בדמותן ובצלמן, אשר קבעו להן הראשונים – על עכו"כ [כנראה נפלה כאן טעות והכוונה היא לעאכו"כ, על אחת כמה וכמה] בשעה טרופה זו.

למעשה הרקע לענין זה הוא הרבה יותר עמוק ורחב: חובה מוטלת על העם היושב בציון תחת שמי חיי עצמאות להעניק לבני-הישיבות אשר הופקדו לשמור על נכסי-הרוח של האומה (והם עושים את זאת במסירות נפש ובהקרבה לא ישוערו במצב כלכלי כבד מנשוא שלא יתואר בדברים) – שחרור מכל חובת גיוס כל דהו, כל עוד היושבים באהלה של תורה. כי אף הם מגויסים ועומדים הם על בטחונה של תורת ישראל ומורשתו, אשר בהן תפארתו ובגללן הגענו עד הלום [ההדרגה במקור] אלה כאלה שומרים המה על קניניה היסודיים של האומה, שהם תורת ישראל וארץ-ישראל.

בטוחני, שכולנו מאמינים אמונה שלמה ובלתי מעורערת, כי קול התורה, הבוקע ועולה מהיכלי התורה, וממתיבתות הקדש, הנו תריס בפני ידי עשוי וישמעאל, החורשים עלינו מזימות רשע ורצח, וקרבת אלקים החופפת על היכלי קודש אלה מחזקת את ידי המגינים היקרים, והם הם יפילו תחינה על שלומנו ועל נצחוננו.

אני בא, איפוא, לפני כב' בלב רועד, אולם כבטחון, כי כב', אשר התרומם לספירות כלל ישראליות בהעניק לתלמידי-הישיבות את מעמד המיוחד לגבי הגיוס יוסיף להראות את חיבתו והוקרתו לבני-התורה, ולא יחול שום שינוי במעמד זה, אף כמלוא נימה.

לבי מלא תקוה, כי כב' יבין לרוחי הנדכא, אשר הבהילני לבוא במכתבי הארוך הזה, לעת חולשה ורפיון-כח, ונעם ה' יהא חופף על כב' להעתר לבקשתי. ונותן התורה ישמור את כב' וינצרנו מכל צער ונזק ויהא ימיו מאה ועשרים שנות חיים טובים כולן קודש להרים את נזר מדינתנו בקודש.

בברכת התורה והארץ
ובהוקרה עמוקה,

יצחק אייזיק הלוי הרצוג

דברים מעניינים עולים גם מתגובתו של בן-גוריון. אמנם דבריו כתובים בנימה אסרטיבית, אך אין היא תוקפנית ומתריסה. הוא נזהר מאוד שלא לתקוף את המחנה הדתי והחרדי, ולכן הוא מרגיש שדבריו היו בגדר הצעה ולא הוראה. עם זאת, הוא אינו מתרפס בפני הרב הרצוג ומפגין היטב את בקיאותו בהלכה ובמקורות בכלל, מוכיח שהוא אינו 'עגלה ריקה' וכיכולתו לטעון טענות בשפה הנהוגה במחנה הדתי. למעשה בן-גוריון מביע חרטה על ההסדר המקורי משנת 1948 מכיוון שהוא נוכח כי מספר הצעירים המבקשים להיכלל בהסכם המקורי גדל במידה ניכרת במשך השנים, ולטענתו לא מוסרי לפטור אותם משירות צבאי בשעה שבני גילם מחרפים את נפשם למות על הגנת המולדת. הוא גם שולל נחרצות ובכירור את טענתו של הרב הרצוג בדבר ההקרבה הרוחנית השווה במידתה לזו של הצעיר הלוחם, ומגיב בכיטול לטענה שלפיה בזכות לומדי התורה זכינו לחיות בימי הקמת המדינה.

מכתב תשובה מאת בן-גוריון אל הרב הרצוג
ראש הממשלה

ירושלים, כ"ז בחשון תשי"ט
10 בנובמבר 1958

לכבוד
הרב הראשי לישראל
מר יצחק הלוי הרצוג
ירושלים –

שלום וברכה,

לצערי הרב לא יכולתי להיפנות מיד לענות על מכתבך מיום י"ג מרחשון תשי"ט.

הצטערתי צער רב לשמוע כי אינך בקו הבריאות, ולפני הכל אני רוצה לאחל לך החלמה מהירה ושלמה.

ואשר לבחורי-הישיבה, הדבר, נדמה לי, אינו כה פשוט. כשפטרתי לפני 10 שנים בחורי הישיבה משרות בצבא היה מספרם מועט וגם, כפי שנאמר לי אז, היתה זו הארץ היחידה, שבה נשארו לומדי תורה לשמה, אם כי עלי לציין בשמחה כי בחורי הישיבה לקחו חלק בהגנה על ירושלים כשאר צעירי ירושלים. המצב מאז נשתנה. בחורי הישיבות רבו. איני יודע אם יש יסוד

לאשמה כי יש כאלה שהולכים לישיבה לשם השתמטות. אני רוצה להניח כי אין לטענה זו שחר, אבל אין ספק כי במשך הזמן רבו בחורי הישיבה, ומספרם הגיע לאלפים. בארצות נכר אין הגויים נזקקים למגיני ישראל. פה כולנו יהודים, ובטחוננו תלוי אך ורק בנו; וזוהי קודם כל שאלה מוסרית גדולה אם ראוי הדבר, שכן אמא פלונית ייהרג להגנת המולדת, ובן אמא אלמונית ישב בחדרו ולומד בבטחה, כשרוב צעירי ישראל מחרפים נפשם למות.

אני לא אעיז לבוא אליך בהלכה מפורשת של הרמב"ם, כי במלחמת-מצווה הכל יוצאים, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה, כי אתה, כמובן מאליו, בקיא בהלכה יותר ממני, אבל נראה לי כי במדינת ישראל 'תורת הקשת' היא חלק מהתורה, ולא יתכן שאלפי צעירים לא יהיו מסוגלים לאחוז בנשק ביום פקודה. אין גם להתעלם מהאפשרות, כי ירושלים, חלילה, תנותק ותותקף על ידי אויב, ומאות צעירים לא יהיו מסוגלים להגן על עצמם ועל חבריהם והוריהם ועל עיר הקודש. והוא הדין במרכזים אחרים של הישיבות.

ולכן הצעתי (לא הוריתי, אלא הצעתי) שבני הישיבה המקדישים כל חייהם (ההדגשות במקור) ללמוד התורה – ילכו לאימונים בסיסיים של שלושה חודשים, ואחרים – ישרתו בצבא ככל צעיר בישראל. דבר זה הצעתי לחברי הכנסת של אגודת ישראל והמנהל הכללי של משרד הבטחון (שמעון פרס) הציע זאת לכמה מראשי הישיבות.

אסור לשכוח שאין אנו ממשיכים פה חיי הגלות, ותלויים בחסדי זרים, ונמשיך לנהוג כעם הסמוך לשולחן אחרים. אנו עומדים ברשות עצמנו, ועול הבטחון מוטל עלינו בעצמנו. זוהי זכות גדולה שזכינו לה אחרי מאות בשנים. וזכות זו מחיבת לדעתי כל צעיר בישראל.

איני יכול למצוא בתורה, או בנביאים או בכתובים, שלומדי תורה היו פטורים מהגנת המולדת, ויש לזכור שהתנאים בימינו השתנו: אף פעם לא היינו מוקפים מכל העברים אויבים הרוצים להכחידנו, ואמצעי הלחימה בימינו אינם כאמצעי הלחימה בימי בית ראשון או שני. עכשיו זוהי תורה מורכבת הדורשת אימון רב.

איני יכול להסכים בשום אופן לדברייך ש'כגלל בחורי הישיבות הגענו עד הלום'. לא הם בנו את ארץ, לא הם חרפו נפשם למות על עצמאותה (אם כי כמה מהם עשו זאת), ואין להם זכויות מיוחדות, שאין ליהודים אחרים. חז"ל אמרו: גדול הניהנה מיגיע כפיו יותר מירא שמים. ואין בשירות הצבאי בכדי למעט לימוד התורה; ובישראל העצמאית אין התורה שלמה אם אינה כוללת את גם תורת הגנת העם והמולדת. בלי קיום עם ישראל –

לא תהיה תורה, ופיקוח נפש האומה קודם לכל. ודווקא מי שמכבד לומדי תורה (ואני מעיז להגיד שאני אחד מהם) ורוצה ביקרם, צריך לדאוג, שהם לא יתברלו מהמחנה ולא יפטרו עצמם מהחובה הקדושה ביותר – החובה להגן על הוריהם, קרוביהם, ישובם ועמם. ואני מבקש ממך להשפיע על ראשי הישיבות, שהם בעצמם ידרשו, לפחות, אימון בסיסי של כל בחורי הישיבה לשלושה חודשים. ושוב אני מאחל לך כל טוב ובריאות שלמה.

בהוקרה ובידידות
ד. בן-גוריון

כידוע, המחנה החרדי דחה את הצעתו של בן-גוריון וגם את ההצעות הרבות האחרות שהוצעו במשך השנים בדבר שינוי ההסדר הקיים, ומאז ועד היום ממשלות ישראל מנהלות משא ומתן עם המפלגות החרדיות כדי למצוא פתרון לבעיית הגידול במספר הצעירים החרדים שאינם מתגייסים מצד אחד, ולשילובם המוצלח בחברה הישראלית מצד אחר.